

У монографії на основі широкого кола опублікованих та архівних матеріалів висвітлено події, пов'язані з російською окупацією Тернопілля під час Першої світової війни, та збройну боротьбу легіону Українських січових стрільців проти загарбників на теренах краю. Проаналізовано процес становлення стрілецтва як національної військово-політичної формації, яка поряд із воєнними діями активно займалася ідейно-політичною працею, подано основні напрямки культурно-мистецької та просвітницької діяльності УСС, їх вплив на формування та поглиблення національної свідомості українського суспільства. Значну увагу приділено розгляду становища мешканців Тернопільщини в роки воєнного лихоліття.

У додатках подано документи, пов'язані з перебуванням УСС у краї, поіменний список уродженців Тернопілля, які під час Першої світової війни служили в складі стрілецького легіону, та короткі біографії окремих із них. Книга містить близько 600 світлин і розрахована на усіх, хто цікавиться вітчизняною історією та минувиною Тернопільської області.

95-річчю боротьби легіону УСС

**проти російських загарбників
на Тернопіллі присвячую**

Переднє слово

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат»
Іван Котляревський

Виповнюється 95 років чину Українських січових стрільців на Тернопіллі, де впродовж другої половини 1915 — початку 1918 р. вони вели кровопролитні бої проти російських загарбників. Важко знайти місцевість між Золотою Липою та Збручем, де б не було стрілецьких могил, на яких, поряд із прізвищами полеглих борців, були викарбувані призабуті вже написи, сумні й водночас горді: «Впав за волю України». Сотні молодих патріотів загинули на схилах гори Лисоні, поблизу сіл Конюхи* та Куропатники на Бережанщині, в інших місцях. Своєю боротьбою стрільці здобули чимало відзнак і похвал, викликали пошану й симпатії союзників, змусили рахуватись із собою ворогів.

Останні й досі не можуть забути січових лицарів та їх найбільшої «провини» — боротьби за самостійну Україну. Так, ще не встигло висохнути чорнило на Указі Президента України Віктора Ющенка «Про заходи з відзначення, всебічного вивчення та об'єктивного висвітлення діяльності Українських січових стрільців» від 6 січня 2010 р.¹, як Москва, сполошившись, тут же вирішила повчити Україну історії. Традиційно не переймаючись такими «дрібницями», як втручання у внутрішні справи іншої держави, вона вустами спікера Держдуми Російської Федерації Бориса Грізлова заявила: «Це не перший недружній крок українського президента, який через політичну кон'юнктуру продовжує нав'язувати курс на перегляд спільної історії»².

Поштова листівка, видана Пресовою кватирою УСР.
Малюнок О. Новаківського, 1918 р.

* Нині Козівського району.

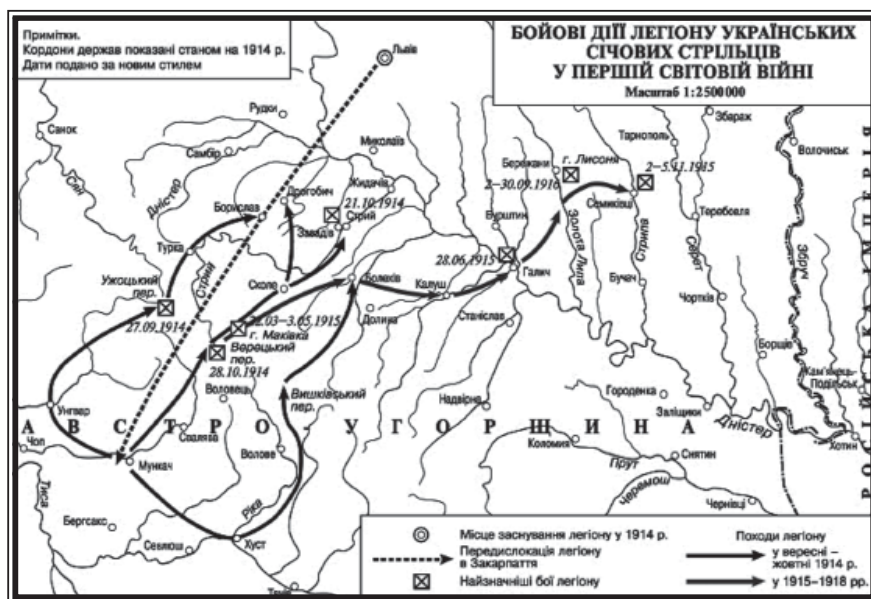
¹ Указ Президента України № 5/2010 «Про заходи з відзначення, всебічного вивчення та об'єктивного висвітлення діяльності Українських січових стрільців» (6 січня 2010 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/10315.html>

² Москва знову вирішила повчити Україну історії [Електронний ресурс]// Українська правда. — 2010. — 7 січня. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/01/7/4594247/>

Мимоволі виникає запитання: а хіба в ката і його жертви може бути спільна історія?! Щоправда, його риторичність із приходом в Україні на початку 2010 р. нової влади, на жаль, стає дедалі сумнівною.

Та не владі — чи то московській, чи промосковській вирішувати, які свята українцям відзначати і яких героїв ушановувати. Тим більше, коли йдеться про Українських січових стрільців!..

Мапа бойових дій легіону УСС під час Першої світової війни 1914–1918 рр.

Вступ

Легіон Українських січових стрільців (УСС, усуси, усусуси), створений із початком Першої світової війни як окремий структурний підрозділ австрійської армії, пройшов нелегкий, але героїчний бойовий шлях. У серпні 1914 р. на заклик новостворених Головної української ради* та Бойової управи УСС** до новітнього українського війська зголосилися близько 30 тис. добровольців з усієї Галичини***. Австрійське командування, з недовірою ставлячись до патріотично налаштованої української молоді та спонукуване польськими політичними колами, обмежило чисельність легіону до 2,5 тис., а на прохання відкликати з військ 100 старшин-українців виділило лише 16. Ядро легіону становили активісти січово-сокілського, пластунського та стрілецького руху, вчорашні гімназисти та студенти; були також викладачі, правники, митці, представники селянства тощо. Серед них Іван Балюк, Дмитро Вітовський, Сень Горук, Гриць Косак, Левко Лепкий, Осип Назарук та ін. Першим офіційним командантом (командиром) легіону було призначено уродженця села Звиняч Чортківського повіту Михайла Галущинського, директора української гімназії св. Володимира в Рогатині.

Створення легіону Українських січових стрільців ознаменувало відновлення збройної боротьби за волю України. Хоча його становлення відбувалося в структурах австрійської армії — то був тоді єдиноможливий шлях до організації українського війська — це не означало, що стрілецтво відстоюватиме чужі йому інтереси. Об'єднуючи кращі сили молоді, які представляли практично всі суспільні верстви Галичини, легіон УСС став втіленням передової політичної думки і виражав сподівання національно свідомої частини галицько-українського суспільства на виборення Української держави. Першим доказом того, що з початку свого існування Українські січові стрільці стояли на національних позиціях, були їхні спроби відмовитися скласти присягу на вірність габсбурзькій династії³, які хоч і не увінчалися успіхом, зате чітко визначили стрілецькі пріоритети.

* Головна українська рада (ГУР) — міжпартійна політична організація, утворена 1 серпня 1914 р. для репрезентації галицьких українців в Австро-Угорщині під час Першої світової війни. До її складу ввійшли представники всіх трьох найвпливовіших українських партій: національно-демократичної, радикальної та соціал-демократичної. Головою Ради було обрано відомого громадсько-політичного діяча д-ра Костя Левицького.

** Українська бойова управа (УБУ) УСС — організаційно-координаційний центр легіону УСС, створений 3 серпня 1914 р. з представників Головної української ради, Українського січового союзу і «Сокола-Батька». На першому етапі діяльності Бойову управу очолював відомий громадсько-політичний діяч, засновник «Січей» Кирило Трильовський. 25 липня 1917 р. УБУ було реорганізовано в Центральну управу УСС, а її головою обрано Степана Смаль-Стоцького, одного з лідерів українського національного руху Буковини.

*** У Тернополі набір добровольців до легіону УСС проводив адвокат Степан Чумак, у Бережанах — громадсько-політичний діяч Тимотей Старух, у Чорткові — професор учительської семінарії Іван Косак. Однак, у 1914 р. до легіону потрапило порівняно небагато вихідців із Тернопільщини, оскільки її швидко окупувала російська армія.

³ Див. про це: Лазарович М. «Гей, ви, стрільці січовії...» (Формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки). — Тернопіль: Джура, 2004. — 80 с.: іл.

Заклик Головної української ради до українського народу. 6 серпня 1914 р.

Отаман Михайло Галущинський, перший командант легіону УСС

«Хто живий, вставай...» В 50-річчя УСС. 12 кольорових карток. Нью-Йорк, 1965 р. Художник Е. Козак

Стрілець, кіннотник та старшина легіону УСС

Сотня Дмитра Вітовського в окопах Вікторівського лісу поблизу Галича

Четар Микола Саєвич веде волинську дітвору до школи

Підхорунжий Остап Вахнянин проводить заняття у волинській школі

Комісари УСС на Волині. Зліва на право: сотник Дмитро Вітовський, четарі Микола Саєвич та Михайло Гаврилко

Діти слухають стрілецьку пісню

Розпочавши свою діяльність як гурт патріотично налаштованих, але погано зорганізованих та переважно далеких від військової служби осіб, УСС, докладаючи неймовірних зусиль для подолання різноманітних перешкод на своєму шляху, зуміли до 1917 р. перетворити легіон у добре вишколену, фактично, українську військову формацію з національною символікою, власними одностроями й відзнаками, а також українською офіційною мовою та українською термінологією⁴.

Поставивши своєю основною метою виборення української державності, Українські січові стрільці усвідомлювали, що реалізація цього потребує ретельної і цілеспрямованої підготовки. Тому в легіоні діяв ряд громадсько-освітніх та мистецьких структур, покликаних ознайомлювати стрільців, головним чином стрілецьких новобранців, з їхніми завданнями у війні, підвищувати освітній рівень, готувати до післявоєнної громадської діяльності.

Національно-політична та культурно-освітня активність Українських січових стрільців не обмежувалася лише працею в стрілецькому легіоні. Добре розуміючи, що запорукою успішної реалізації національно-державницької ідеї можуть бути тільки сили власного народу, вони поряд із самоосвітою та самовдосконаленням приділяли величезну увагу й національно-освітолюбчій та просвітницькій праці серед широких кіл української громадськості — як у Галичині, так і в Закарпатті, на Волині і навіть у Наддніпрянщині, — щоб допомогти населенню швидше усвідомити свої сили та шляхи, якими можна було б домогтися людського існування та гідного місця в історії.

Вже з 1914 р. передова частина стрілецьтва вела роз'яснювальну роботу серед українців у місцях свого постю, залучала їх до спільних маніфестацій, допомагала в створенні різноманітних національних інституцій, зокрема, читалень, товариств «Просвіти», господарських осередків, організовувала курси ліквідації неграмотності тощо. Свідченням того, що Українські січові стрільці працювали й на перспективу, була їхня участь в організації та підтримці українського шкільництва. Зокрема, впродовж 1916 — початку 1917 р. близько двох десятків стрільців під керівництвом сотника Дмитра Вітовського та четарів Миколи Саєвича і Михайла Гаврилка організували на Волині до 100 українських шкіл, працювали в них учителями і навіть видавали підручники для волинської дітвори.

Важливе значення для поширення та пропаганди національно-державницьких поглядів мала й культурно-мистецька діяльність УСС. Нерідко саме завдяки стрілецьким пісням, музиці, виставам тощо українське населення того чи іншого краю вперше ознайомлювалося з ідеєю української державності, дізнавалося правду про свою минувшину, задумувалося над майбутнім⁵. Доступність цих жанрів давала змогу охопити якнайширші кола українства, починаючи від

⁴ Див. про це: Лазарович М., Лазарович Н. «Машерують наші добровольці...» — Тернопіль: Тайп, 2003. — 142 с.: іл.

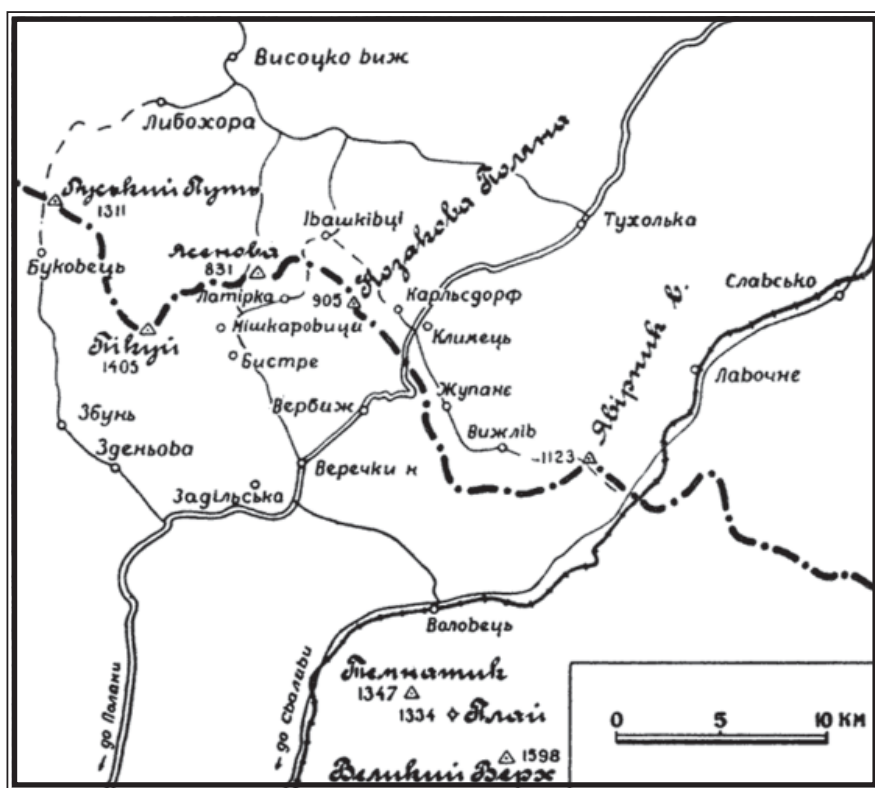
⁵ Див. про культурно-просвітницьку діяльність УСС: Лазарович М. Культурно-просвітницька діяльність Українських січових стрільців у роки Першої світової війни. — Тернопіль: Тайп, 2003. — 114 с.: іл.

Закарпаття і аж до Наддніпрянщини, а тематика та форми подачі сприяли проникненню стрілецьких ідей у глибини української душі.

Та головною справою усусів усе ж була війна. Впродовж 1914 — першої половини 1915 р. їхній легіон брав участь у бойових діях проти російських військ у Карпатах. Особливо запеклими були бої наприкінці квітня — на початку травня 1915 р. за гору Маківку, яка стала опорним пунктом австрійської оборони, позбавляючи росіян можливості обійти австрійську Південну армію. Саме там Українські січові стрільці вперше вкрили себе невмирущою славою, але зазнали значних втрат: 42 вбитими, 76 — пораненими, 35 — потрапило до полону. Згодом один із німецьких генералів казав про стрільців: «Мої баварці б'ються як леви, а українці — як чорти»⁶.

Бій на Маківці. Художник А. Климко

Мапа військових операцій УСС узимку 1914–1915 рр.

Меморіал Українських січових стрільців, які полягли на г. Маківці (Карпати) у 1915 р.

УСС у поході на Болехів

Зійшовши з Карпатських гір, Українські січові стрільці чимало спричинилися в середині 1915 р. і до звільнення від російського війська значної частини Галичини. Переслідуючи ворога, вони через Тухлю, Сколе, Камінку і Тисів наприкінці травня підійшли до Болехова. Там їм упродовж 28–31 травня довелося витримати шалений натиск росіян, що спробували перейти в контрнаступ. Під час боїв із ворогом УСС втратили 15 вбитих, 50 поранених і близько 150 полонених.

⁶ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. — Тернопіль: Джура, 2005. — С. 112.

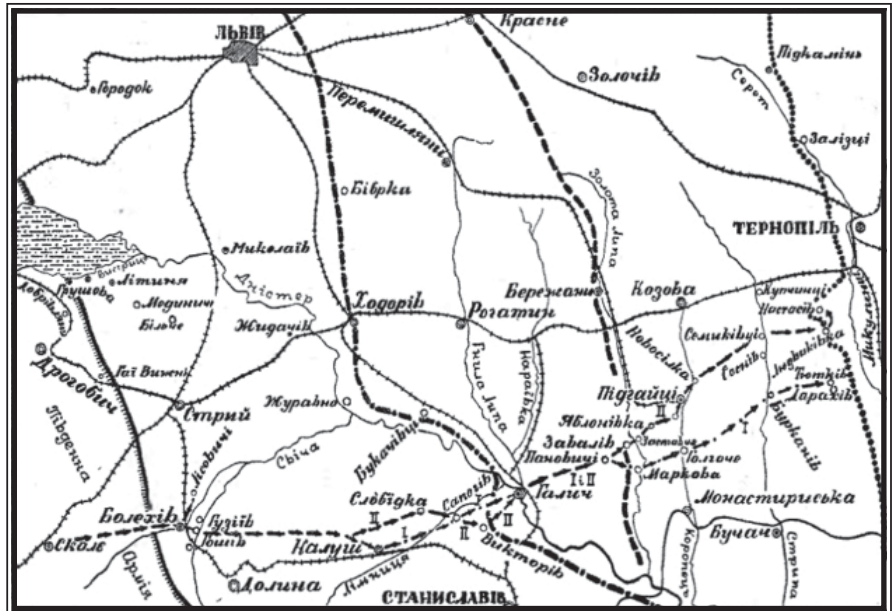
УСС в окопах під Галичем. 1915 р.

Річка Гнила Липа

Тим часом німецько-австрійські війська впродовж 19 квітня — 10 червня 1915 р. у ході так званої Горлицької операції прорвали оборону російських військ і рішучим наступом на Перемишль—Львів змусили противника до відступу. 22 червня союзні війська звільнили столицю Галичини Львів. Їх почин підтримали Українські січові стрільці, які 27 червня першими ввійшли до колишньої княжої столиці Галича. За наказом сотника Вітовського, не дивлячись на можливу негативну реакцію австрійської влади, на міській ратуші поряд із імперським було піднято й національний синьо-жовтий прапор. Він мав маніфестувати окремішність українських інтересів.

Наступного дня стрілецькі відділи, незважаючи на сильний вогонь ворожої артилерії, форсували Дністер і продовжили переслідування противника. 29—30 червня запеклі бої відбулися на р. Гнила Липа — лівій притоці Дністра, в ході яких російські війська, зазнавши поразки, змушені були відступити. За ними, втративши 10 вбитих, 30 поранених і 27 полонених⁷, рушили на Тернопілля й обидва стрілецькі курені...

Мапа літнього наступу австрійсько-німецьких армій у Східній Галичині 1915 р. Зубчаста лінія — австрійсько-німецький фронт 16 травня, — 25 червня, — 27 серпня, — 3 вересня.

Стрілки показують шлях походу обох куренів УСС від 13 травня до 3 вересня 1915 р.

⁷ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців... — С. 124—125.

Початок Першої світової війни

Перша світова війна була збройним протистоянням двох воєнних коаліцій: Антанти (Англія, Франція, Росія) і Троїстого союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), який невдовзі став Четвертим (після того, як Італія покинула союзників і ввійшла до Антанти, до Німеччини і Австро-Угорщини приєдналися Туреччина і Болгарія). На думку істориків, перший в історії людства всесвітній збройний конфлікт став відображенням корінних змін, що відбулися у світі впродовж попередніх століть, одним із найжахливіших наслідків процесу розвитку цивілізації, зокрема закономірним наслідком загострення суперечностей між європейськими державами, але водночас і проявом їхньої внутрішньої кризи, міжнародних, соціальних та інших проблем у суспільстві⁸. Величезна, якщо не визначальна роль у розв'язанні Першої світової війни належала світовій політико-економічній кризі початку ХХ ст.

Приводом до початку війни стало вбивство у столиці Боснії Сараєві членом сербської націоналістичної організації «Молода Боснія» Гаврилом Принципом австрійського престолонаступника ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини, графині Софії Хотек. Австро-угорська влада звинуватила у цьому злочині Сербію і 23 липня вручила її урядові ультиматум. Він не був прийнятий сербською стороною і став приводом для оголошення Австро-Угорщиною 28 липня війни Сербії. Союзниця останньої, Росія, почала загальну мобілізацію. Німеччина, союзниця Австро-Угорщини, розцінила це як виклик і 1 серпня оголосила війну Росії, 3 серпня — Франції, а 4 серпня напала на Бельгію, порушивши її нейтралітет. Останній факт став приводом для оголошення Англією 4 серпня війни Німеччині. Поступово у воєнну орбіту було втягнуто 38 з 59 держав світу, 3/4 населення земної кулі — близько 1,5 млрд осіб. До війська було мобілізовано 74 млн чоловік, близько 10 млн з яких загине, понад 20 млн буде поранено, а 3,5 млн залишаться інвалідами. Ворогуючі сторони переслідували одну мету: загарбання чужих територій, у тому числі колоніальних володінь, встановлення контролю за джерелами сировини та ринками збуту, боротьба проти національно-визвольних та соціальних рухів тощо.

Істотне місце у стратегічних планах антагоністичних блоків займали українські землі з їх вигідним геополітичним положенням, значними матеріальними ресурсами та людським потенціалом. Так, Росія, що з тривогою стежила за відродженням українства

Керівники країн Антанти — англійський король Георг V, президент Франції Раймонд Пуанкаре, бельгійський король Альберт I, російський імператор Ніколай II. Плакат 1914 р.

Монархи країн Троїстого союзу — німецький кайзер Вільгельм II, турецький султан Махмед V, австро-угорський цісар Франц-Йосиф I. Плакат 1914 р.

Арешт Гаврила Принципа за вбивство ерцгерцога Франца Фердинанда і його дружини. Сараєво, 28 червня 1914 р.

Австро-угорський імператор Франц-Йосиф I напередодні оголошення війни у своєму робочому кабінеті над мапою Сербії

Англійські новобранці. Літо 1914 р.

⁸ Віднянський С. Велика війна як прояв кризи європейської цивілізації. До 90-річчя початку Першої світової війни // Дзеркало тижня. — 2004. — 31 липня — 6 серпня.

Світова політична шахівниця зразка 1914 р.

Світова пожежа. Друга вітчизняна війна. Один із воєнних плакатів, яким Росія прикривала свою загарбницьку мету

Пьотр Струве, російський філософ, історик, економіст, громадський і політичний діяч, публіцист

Російські солдати в поході

Міністр закордонних справ Росії
Сергей Сазонов

в Австро-Угорській імперії, прикриваючись ідеєю «об'єднання усіх руських земель», відкрито готувалася загарбати Галичину, Буковину та Закарпаття, щоб назавжди покінчити з українським рухом, або «мазепинством», як його називали царські чиновники. Російські урядові кола усвідомлювали, що всі заборони разом з іншими русифікаційними заходами у Східній Україні будуть марними, поки частина українських земель перебуватиме поза сферою їхнього впливу. Спроби, якщо не задушити, то хоча б дискредитувати українську національну ідею в Галичині, які Росія робила протягом тривалого часу, не дали практичних результатів. Галичина й надалі залишалася для російських шовіністів «розсадником українського сепаратизму», про що свідчили як офіційні декларації уряду Росії, так і її преса⁹, де, серед іншого, зазначалося, що український рух є для Росії небезпечнішим, ніж усі інші національні рухи разом узяті.

Дедалі очевиднішим ставало, що російський уряд вбачає єдиний шлях боротьби з «українським сепаратизмом» в анексії Західної України — доки розвиток національного руху не набрав там таких розмірів і такої сили, коли вже жодні репресії його не спинять. Навіть відомий російський політик Пьотр Струве, який вважав себе демократом, напередодні війни писав з цього приводу: «Перш за все Росія мусить об'єднати всі частини руського народу з імперією. З цього випливає історична необхідність приєднати до нього «руську Галіцію». Ця акція необхідна для оздоровлення Росії, бо існування малоросійської гілки в Австрії причиниться до відродження українського питання»¹⁰. З цією метою в Галичині спішно будували модерну мережу агентури, вербували проросійські елементи з русофільського табору, збирали інформацію про фортеці, шляхи сполучення, військові частини, дислоковані у краї, проводили рекогносцирування місцевості, сюди спрямовували потужний струмінь золотих рублів, агітаційні брошури і таке інше¹¹. У червні 1914 р. російський посол у Відні заявив протест від імені своєї держави австро-угорському урядові з приводу проекту заснування українського державного університету у Львові. При цьому було підкреслено, що подібний крок російський уряд розцінюватиме як ворожий випад у свій бік, що може призвести до війни¹².

Такий демарш Росії ще раз засвідчив, що одними з найголовніших її завдань у майбутній війні мали стати захоплення західноукраїнських земель і ліквідація там українського національного руху. Зі всією очевидністю ця думка підтвердилася в перші дні війни, зокрема

⁹ Див.: Дорошенко В. Українство в Росії. — Відень, 1916. — С. 84–85; Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). — Львів, 1931. — С. 248–250; Ріпецький С. Українське січове стрілецтво... — Нью-Йорк: Червона калина, 1956. — С. 49.

¹⁰ Цит. за: Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К.: Укр. письменник, 1993. — С. 56.

¹¹ Див.: Сідак В. Діяльність спецслужб Російської імперії на українських землях Австро-Угорщини (кінець XIX — початок XX ст.) // Український історичний журнал. — 1998. — № 3. — С. 84–92; Нагаєвський І. Назв. праця. — С. 44–45; Мороз В. Україна в двадцятому столітті. — Тернопіль, 1992. — С. 46–47.

¹² Ріпецький С. Назв. праця. — С. 48.